

Владислав ЄГОРОВ,

orcid.org/0000-0002-1373-8173

кандидат історичних наук,

доцент кафедри політичних наук та історії

Київського національного університету будівництва і архітектури

(Київ, Україна) *egorov.1977@email.ua*

ДО ПИТАННЯ ПРО ІСТОРІОГРАФІЧНУ КОНЦЕПЦІЮ М. І. КОСТОМАРОВА (1817–1885)

В статті приділено увагу творчому доробку знаного вченого М. Костомарова, зокрема сукупності принципів, котрі підпорядкували й визначили спрямованість наукових розвідок вченого, зокрема текстам його історичних, літературних, публіцистичних праць, як безпосереднього джерела, системи поглядів вченого на питання сенсу історії, її рушійні сили, роль народу та роль просвіти в історичному розвитку.

В тексті статті оглянуто стан розробки проблеми в історіографії та мемуарах сучасників про діяльність вченого доби другої половини XIX (мемуари) до початку XXI ст. Так, сучасники відзначали, що наявність розвинутої пам'яті допомагала історика складати картини минулого, заглиблюватися в досліджувану епоху. Мемуари про вченого містять інформацію про історіографічну концепцію М. Костомарова, котрий зазначав, що в історії все робиться (можливо те що дійсно змінюється) повільно, поступово. В дослідженнях про вченого неодноразово висловлювалась критика наукової концепції вченого, його ставлення до історичних джерел котра не враховувала особливості його історіографічної концепції. Ця критика тривалий час суперечила змісту епістолярної спадщини дослідника. Зверталася увага на глибокі протиріччя в історичних розвідках вченого, не зважаючи на зміст усієї творчої спадщини вченого, зокрема його публіцистичних творів.

Сучасні дослідники, аналізуючи історичний час у творчості вченого також наголошують, що зміст його історичної концепції було викладено ще в тексті першої магістерської дисертації на початку 1840-х рр., а також звертають увагу на спрямованість історика саме на зміст не зовнішньої (зовнішні події), а на внутрішньої історії, що виявлялася в побутовій історії.

В статті на основі розгляду значної частини історичних, публіцистичних та літературних творів різних періодів діяльності вченого котрі торкалися ранньосередньовічної історії Русі, Галицько-Волинської держави, Великого Князівства Литовського, Речі Посполитої, повстання Б. Хмельницького, Гетьманщини, московської історії, серії творів що висвітлювати життєписи історичних постатей цих держав, розглядалися питання використання української мови в початковій освіті народу та видання підручників для початкової школи зроблено висновок про те, що у творах М. Костомарова значення результатів освіти і виховання має особливе значення, адже освіта змінює національність верхніх прошарків суспільства, отже історичний процес. Стрижневе поняття та основа історичної концепції історика була освіта, освічена та культурна людина. Саме з розвитком освіченості, рівня знань, культури у людини, народу у М. Костомарова, на нашу думку, пов'язане поняття поступу. Останній, розумівся як зміна культурного змісту життя людини. Отже особливість історії у М. Костомарова полягала в тому, що вона у історика «коротка», через відсутність поступу людини, коли риси народу зберігаються протягом століть, а зовнішні ознаки життя – одяг, побут, змінюються. Оскільки у М. Костомарова таким чином визначено рух історії, абсолютно природнім є й механізм поступу – просвіта народу, інтелектуальний поступ його представників. Отже, історик шляхом створення історичних, публіцистичних та літературних історичних творів повчального змісту був громадським діячем, котрий працював на перетворення інтелектуального, культурного рівня народу, отже здійснювачем історії.

Ключові слова: М. Костомаров, історіографічна концепція, публіцистичні твори, історико-літературні твори, історичні твори, прогрес, український народ, російський народ, освіта, зовнішня історія, внутрішня історія.

Vladyslav EGOROV,

orcid.org/0000-0002-1373-8173

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor at the Department of Political Science and History

Kyiv National University of Construction and Architecture

(Kyiv, Ukraine) egorov.1977@email.ua

ON THE QUESTION OF THE HISTORIOGRAPHICAL CONCEPT OF M. I. KOSTOMAROV (1817–1885)

The article focuses on the creative work of the renowned scholar M. Kostomarov, in particular, the set of principles that shaped and determined the nature and direction of his scientific research, including the texts of his historical, literary, and journalistic works as a direct source, the scholar's system of views on the meaning of history, its driving forces, the role of the people, and the role of education in historical development.

The article reviews the state of research on this topic in historiography and in the memoirs of contemporaries about the activities of scholars from the second half of the XIX th. century (memoirs) to the beginning of the XXI st. century. Thus, contemporaries noted that his well-developed memory helped the historian to compose vivid pictures of the past and delve deeply into the era he was studying. Memoirs about the scholar contain information about the historiographical concept of M. Kostomarov, who noted that in history everything is done (perhaps what really changes) slowly, gradually. In studies about the scholar, criticism of his scientific concept and his attitude to historical sources, which did not take into account the peculiarities of his historiographical concept, has been repeatedly expressed. This criticism has long contradicted the content of the researcher's epistolary legacy, emphasizing the deep contradictions in the scholar's historical research, regardless of the content of his entire creative legacy, in particular his journalistic works.

Contemporary researchers, analyzing the historical period in the scholar's work, also emphasize that the content of his historical concept was already outlined in the text of his first master's thesis in the early 1840s, and also draw attention to the historian's significant focus on the content of not external (external events), but on internal history, which manifested itself in everyday history.

The article is based on a review of a significant portion of historical, journalistic, and literary works from various periods of the scholar's activity that touched upon the early medieval history of Rus, the Galicia-Volhynia state, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish-Lithuanian Commonwealth, the uprising of B. Khmelnytsky, the Hetmanate, and Moscow history. and a series of works highlighting the biographies of historical figures of these states, the use of the Ukrainian language in the primary education of the people and the publication of textbooks for primary schools were examined, and it was concluded that in the works of M. Kostomarov, the importance of the results of education and upbringing is of particular significance, since education changes the nationality of the upper strata of society, and thus the historical process. The core concept and basis of the historian's historical concept was education, an educated and cultured person. In our opinion, it is with the development of education, the level of knowledge, and culture in a person and a nation that M. Kostomarov associates the concept of progress. The latter was understood as a change in the cultural content of human life, so the peculiarity of history in M. Kostomarov's view was that it was "short" due to the absence of human progress, while the characteristics of the people remained unchanged over the centuries, and the external signs of life – clothing, everyday life – changed. Since M. Kostomarov defined the movement of history in this way, the mechanism of progress – the enlightenment of the people, the intellectual progress of its representatives – is absolutely natural. Thus, by creating historical, journalistic, and literary historical works of an instructive nature, the historian was a public figure who worked to transform the intellectual and cultural level of the people, and therefore an implementer of history.

Key words: M. Kostomarov, historiographical concept, journalistic works, historical and literary works, historical works, progress, ukrainian people, russian people, education, external history, internal history.

Постановка проблеми. Проблема формування наукових, ідеологічних, теоретичних підвалин творчості та діяльності будь-якого вченого чи дослідника завжди є в центрі уваги дослідників творчості вченого. Не менш важливим від з'ясування питання про сутність тієї чи іншої наукової концепції, котрою послуговується дослідник, є питання про джерела формування його поглядів.

Водночас, на наш погляд, одним з головних й першорядних завдань дослідника творчої спадщини вченого є з'ясування саме сукупності принципів, котрі підпорядкували й визначили характер

та спрямованість наукових розвідок вченого. На наш погляд, безпосереднім джерелом, системи цінностей вченого є саме текст його розвідок, де наявні риси наукових прийомів автора, що визначають сенс творчості для вченого.

Вказане вище вповні стосується усього творчого доробку знаного історика XIX ст. – М. І. Костомарова. Його доробок – це розмаїття історичних та публіцистичних творів. Метою огляду є спроба висвітлити сутність поглядів М. Костомарова на питання сенсу історії, її рушійні сили, роль народу та роль просвіти в історичному розвитку. Згаданий вище доробок вченого разом та із епістолярна

спадщина вченого, дозволяє робити попередні висновки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість М. Костомарова незмінно привертала увагу дослідників та людей, що особисто знали історика. Чи не першим до історіографічної концепції М. Костомарова звернувся його послідовник, засновник київської історичної школи другої половини XIX ст. – проф. В. Б. Антонович. Він звернув увагу на те, що М. Костомаров намагався відтворювати історію, котра є народним самопізнанням й від міри її саме правдивого зображення залежала могутність даного народу. Значці творчості вченого звертали увагу й на те, що вчений був відомий як яскравий викладач подій минулого, про що історик розповідав своєму товаришеві Д. Л. Мордовцеву розповідаючи про Архів міністерства юстиції. Зміни ж у стилі викладу ним минулого зустрічали нерозуміння видавців (Єгоров, 2007: 8).

На переконання сучасників, розвинена пам'ять допомагала історика складати яскраві картини минулого, заглиблюватися в досліджувану ним епоху. Тому, в очах сучасників історик залишився таким, що збагатив науку і літературу чудовими творами (ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 88. 11 арк.). Цю обставину пояснювали тим, що історик досить мало знав саме сучасне йому життя, не знав сучасних йому подій, буденного життям. Бажання дати публіці привабливий для неї твір зіграли негативний вплив на якість першого широко знаного твору історика – «Богдан Хмельницький», за що автор був підданий критиці М. Максимовичем, що вимагав суворої точності фактів, подій, імен історичних постатей (ІР НБУВ. Ф. 22. Спр. 97. 1 арк.). В оглядах творчості М. Костомарова, підкреслювалась теза про увагу вченого до народної історії, до стану освіти, виховання народу, що визначало зміст усього народного життя. Водночас, у спогадах про історика відзначалося, що не всяка освіта та знання викликали захоплення. Осуд історика викликали поширені в тогочасних російських університетах ліберальні ідеї, а відсутність останніх вузах Сербії викликало захоплення (Єгоров, 2007: 8).

Слід зазначити, що в мемуарах про історика згадувалась його ідея про те, що в історії все робиться (можливо те що дійсно змінюється) повільно, поступово. З цієї точки зору органічним було бачення М. Костомаровим освітніх закладів – Університетів, як храмів науки. Водночас, в розвідках про вченого увага приділялась значенню шкільництва та просвіти яку надавав М. Костомаров у справі зміни культурного рівня народу.

В розвідках про діяльність Кирило-мефодіївців, отже й М. Костомарова, зверталася увага на ставленні братчиків до просвіти (Грушевський, 1914: 71–76). В життєписах вченого йшлося про специфічне ставлення історика, ще з молодих років до статистики, як до дзеркала народного життя. Критичні погляди щодо джерелознавчих студій М. Костомарова, після історика Г. Карпова, розвинув І. Крип'якевич (Крип'якевич, 1918: 127). З точки зору сучасної тоді науки закиди М. Костомарову були вірними, проте, на наш погляд, не базувалися на повному розумінні костомарівського сприйняття історичного процесу, швидкості змін в історії. Це ж впливало на особливе ставлення вченого до джерел, що викликало критику.

Українська марксистська, а згодом радянська історіографія, на наш погляд, повторювала дореволюційні оцінки доробку вченого (Гермайзе, 1925: 82–86). Втім, тогочасні видання епістолярної спадщини історика дещо заперечували характеристики його творів. Під час свого вчителювання у Рівному, М. Костомаров висловлював сум з відсутності товариства з котрим він може продовжувати працю на ниві українства (Міяковський, 1925: 36). У листі ж до українського письменника О. Я. Кониського викладав подробиці найбільш важливої для М. Костомарова справи у 1860-ті роки – народної просвіти, зокрема видання посібника з математики українською мовою (Возняк, 1925: 73). Дослідники наголошували, що для М. Костомарова свідомість визначала буття, а суспільні інститути складались відповідно до рівня розвитку саме культури людей (Гуревич, 1928: 61).

На наш погляд, дослідників дезорієнтували романтичні характеристики творчості М. Костомарова, коли зверталася увага на літературний виклад історичних творів М. Костомарова, описовість його праць, з чого робились висновки про глибокі протиріччя в розвідках історика. Ці протиріччя бачили в тому, що теза народний дух, та його незмінність (запозичена у Ф. Шеллінга), суперечить спробам пояснювати відмінність історичних подій, що вчений долав застосовуючи державний підхід. Відома ж опозиційність М. Костомарова до російського офіціозу пояснювалась причетністю останнього до української буржуазії, що була незадоволена політикою царизму й не зважаючи на літературний виклад його праці не давали відповіді на питання цивільної історії. Ця теза протрималась в українській радянській історіографії до 80-х рр. XX ст. Важливо зазначити, що в історичній концепції М. Костомарова – народний дух, не був постійним, сталим, незмінним. Його змінювали не історичні події, а поступовий роз-

виток просвіти, освіченості, зростання рівня культури простолюду. В цьому сенсі, прогрес (поступ) у М. Костомарова повільний, тому різні події історії могли не цікавити історика, адже в них не було свідчень зрушень у розвитку народного духу, його культури (Єгоров, 2007: 9).

Тому малопереконливими були й звинувачення М. Костомарова в тому, що він вивчаючи народ не бачив його реального становища (Полухін, 1959: 76). Адже для перетворення й зміни народу саме й потрібне було ґрунтовне його вивчення.

Серед сучасних розвідок часу окреме місце посідають праці Ю. А. Пінчука, котрі, торкалися зокрема історіографічної концепції М. Костомарова. На думку дослідника вчений виступав з гаслом «з народом проти держави», наголошував на пріоритеті вивчення життя простолюду, а не окремих правителів, також держави (Пінчук, 1995: 94–107). В цих дослідженнях також розглянуто питання про те, що було самим цінним для М. Костомарова у його викладах історії. Адже, М. Костомаров звертав увагу на те, як історична подія відобразилася в пам'яті нащадків, як той чи інший факт відобразився в народній пам'яті і чому саме в такому вигляді. Підкреслювалось, що саме це для історика було відображенням сутності побуту й уявлень народу. Деякі дослідники наголошували на того ж, незацікавленості М. Костомарова прогресом (Ващенко, 1998). Проте, саме в різниці сучасного М. Костомарову розуміння поступу і його особистого розуміння цього явища й полягала висловлена причина розгляду його суспільної ролі як «юродивого» (Харченко, 2001: 647–668). На нашу думку у більшості історіографічних розвідок продовжувалось виокремлення романтичної складової концепції М. Костомарова та її критика поряд з констатацією просвітництва М. Костомарова. Сучасні дослідники, аналізуючи історичний час у творчості вченого також наголошують, що зміст його історичної концепції було викладено ще в тексті першої магістерської дисертації на початку 1840-х рр., а також звертають увагу на значну увагу історика саме на зміст не зовнішньої (зовнішні події), а на внутрішньої історії, що виявлялася в побутовій історії та народному житті (Ясь, 2014: 186–208). Разом з літературною цінністю багатьох історичних розвідок М. Костомарова та відповідним спрямуванням автора, дослідники звертали увагу на вплив теорій, що виправдовували існування земських установ (Єгоров, 2007: 10).

Завдання статті. Отже, існує потреба в тому, щоб на основі значної частини історичних, публіцистичних, історико-літературних творів епіс-

толярної спадщини та мемуарів про історика виокремити зміст розуміння вченим історичного процесу, уявлення про прогрес (поступ) його швидкості та ознаки перетворень, що виявлялися в культурі народу. Окрему увагу слід приділити уявлення вченого про історію пов'язану з біжучими подіями (повсякденними політичними змінами) та історію пов'язану із розвитком внутрішнього (культурного) світу на рівні та вернути увагу на думку історика яка з названих «історій» є більш швидкою та насиченою подіями. Тому, дійсно як вже зазначали дослідники, одні з головних проблем котрими переймався вчений були – виховання і освіти і освіти й релігії як основного їх носія у добу середньовіччя з'явилася у першому варіанті магістерської дисертації М. Костомарова (1842), де йшлося про запровадження Унії в українських землях Речі Посполитої (Науково-публіцистичні, 1928: 1–38).

Виклад основного матеріалу. Слід наголосити, що у творах М. Костомарова значення результатів освіти і виховання має особливе значення, адже освіта змінює національність верхніх прошарків суспільства, отже історичний процес.

З точки зору історіографічної концепції вченого особливої ваги для М. Костомарова у висвітленні унійної історії набувала проблема створення осібної Галицької митрополії, а також після унійні заходи єзуїтів, котрі саме освітніми заходами у середовищі вищих аристократичних верств України почали процес переведення їх у католицизм, а отже (для М. Костомарова) сприяли денационалізації (Науково-публіцистичні, 1928: 1–15). Тема магістерської дисертації була продовжена вченим у творі про Південну Русь XVI ст. 1865 р. де викладалась проблема невігластва, низького культурного рівня народу та особливої ролі православної церкви в такому його стані. Тут негативно висвітлювалась роль єзуїтів, що своїми освітніми заходами знищили національний провід українського народу.

Тема просвіти, виховання була однією з центральних для М. Костомарова в час його громадсько-наукової активності – 60 рр. XIX ст., хоч і визначались темою дослідження або публіцистичного виступу (Єгоров, 2007: 10). Ідея про православну віру її значення у національній ідентичності анти православного виховного процесу в середовищі українського дворянства знайшли відображення в найбільш знаній розвідці М. Костомарова – «Богдан Хмельницький». На думку М. Костомарова, цей процес спричинив до істотних змін у житті українського народу – це виявилось в утисках українського народу з боку

шляхти, а також, стрімкому зростанні ролі козацтва. У 1862 р. вчений підкреслив успіхи єзуїтів на ниві денаціоналізації українського дворянства (Науково-публіцистичні, 1928: 142–148).

Проблема культурного, освітнього духовного розвитку простолюду знайшла своє гостре й яскраве відображення також у розвідках М. Костомарова з російської історії (1860 р.) де автор змалював результати невігластва, низького культурного рівня середньовічної російської спільноти. Тут були злидні, що супроводжувалися невимовною пиятикою по святах, котрі нерідко закінчувалась вбивствами. Це доповнювалось наявністю поширеної язичеської практики на всіх шаблях тогочасного суспільства, віри в чаклунів, сновидіння (Єгоров, 2007: 11).

Зміст свої історіографічної концепції вчений виклав у 1863 р. де виказував, що тільки сучасний стан народу дає відповідь на суть минувшини та підкреслював необхідність розуміння людей для вивчення народного життя. Вчений казав що саме зворотній рух – від сучасних знань про народ в пітьму віків є найбільш перспективним в дослідженні (Історична спадщина, 1995: 166–182).

Зображаючи устрій демократичних міст республік Північної Русі вчений звернув увагу на ведення суду та вироки за злочини пов'язані з крадіжками суспільних грошей, в межах народоправств. Прикметним було те, що до суду і без суду арешт не здійснювався, а покарання за крадіжку полягало в повішенні або спаленні обвинуваченого, що було народною волею, проте не було справедливим. Певно, виявами рівня внутрішнього культурного розвитку міст – держав на північ від Московщини було для вченого те, що тут особиста свобода в містах – республіках (Новгороді, Пскові) мало обмежувалась.

В інших розвідках про минувшину російської (саме московської) історії М. Костомаров також звернув увагу на те, що невігластво усіх станів що не порушувалось ніякими розумовими потрясіннями заважало виникнути потягам добути способи поліпшення життя.

Виклад вченим рис народного життя часів Київської Русі 1861 р., торкався київського життя до монгольської доби. Характерними рисами українського народу того часу були воля, що стояла вище всякого права й звичаю, це ж було характерно й для князів. Негативні наслідки військових союзів з сусідніми державами на думку М. Костомарова руйнували єдність та саморозвиток народного духу (Єгоров, 2007: 11).

Час до приходу татар, історик визнає добою «розумової культури», хоч християнство (котре

природно було одним з її тогочасних джерел) принесене в Давню Русь, до того ж посприяло появі добровільних шукачів страждань, а не втікачів від них (монашество). Якщо ж історичні екскурси в минуле народів багато в чому тільки демонстрували значення, рівня культурного, освітнього, духовного розвитку, що впливало на перебіг історичних подій, отже, М. Костомаров в XIX ст. в себе як практичний діяч, саме на ниві сприяння культурного поступу народу.

Головною умовою збереження та розвитку духовної, мовної культури українського народу М. Костомаров у неофіційних виступах називав особну, українську автокефальну православну церкву, як єдиний інститут що в сучасних історичних умовах міг зберегти українську окремішність, що було нереально в умовах Російської імперської політики (Міяковський, 1925: 67–68). Тому, історик звернувся до інших практичних засобів здійснення захисту й поступу українського народу. В публіцистичних виступах М. Костомаров підкреслював, що народ хоче і бажає вчитися, але стане він це робити лише рідною (українською) мовою, якщо ж буде вчитися іншою мовою – народність українська загине. Вказане вище, М. Костомаров вважав як головне завдання сучасних йому українських письменників. У листі до українського викладача В. С. Гнилосирова він зазначав, що народна освіта усьому голова – як почне народ сам читати візьме смак до читання (Житецький, 1925: 69).

Розуміння загрозливого становища української народності, особливо мови, з боку освіти російською мовою й сучасники М. Костомарова доби ранніх українофілів. Так, на думку Г. Галагана з втратою української мови народ втратить й інші свої особні ознаки (ІР НБУВ. Ф. 1. Спр. 6922. 16 арк.).

Водночас, сприяння Габсбурзького дому освітнім заходам в Галичині викликала прихильне ставлення М. Костомарова саме у царині розвитку нових, набутих із знаннями здібностей (Костомаров, 1928: 217). Положення про освіту українського простолюду М. Костомаров висвітлював й у (1871 р.), коли вказував на необхідності освіти мовою народу, завдяки котрій він розширить свої знання, наука зможе брати з народного середовища доступний спосіб викладу. Після скасування кріпацтва, думку М. Костомарова, покращення долі народу «повинно відбуватися шляхом розумової праці, громадських звершень» (Костомаров, 1994: 315–320). Малороси ж, підкреслював історик, на цьому шляху зробили деякі кроки – випустили відповідні книжки, зокрема «Дещо про світ Божий».

Зв'язок наслідків історичного процесу та стану виховання за М. Костомаровим відбився на долі Речі Посполитої, що відображено у праці історика 1869 р. де було відображено хаос та безлад, що царював в Речі Посполитій XVIII ст. На думку М. Костомарова причинами цього у відсутності добрих сторін польської нації, котрі могли протистояти добрим планам та польська легковажність. Навіть у відомій освітній установі – Краківській академії було зібрання лінивих, буйних шляхтичів, оскільки існувала «мода» на освіту в польському суспільстві, без усвідомлення її необхідності. Рішення сеймів куплялись, а у внутрішні справи Речі Посполитої втручалась Римська церква (Єгоров, 2007: 12). Це визначило долю Польщі XVIII ст. Врятувати її могло тільки перевиховання, отже зміна народного духу. Як підкреслював М. Костомаров, з цим процесом не можна зволікати, бо історія не чекає тих хто запізнюється, хоч немає такого народу котрий не можна перевиховати.

Освітні, виховні заходи М. Костомарова позначилися й у спробах видати погоджене з Російською Академією наук Євангеліє українською мовою. Ці плани зупинила спілка польських поміщиків та малоросійських православних клерикалів. Вони роздули значення пересічних освітніх заходів до політики. Тогочасне ж українство мало чого зробило для видання підготовлених перекладів на Галичині. М. П. Драгоманов підкреслював, що після повстання поляків 1863 р., головними апологетами обрусіння, а, отже нецтва стали малоросійські церковники. На М. Драгоманова думку існував прямий зв'язок нецтва та освіти українців нерідною мовою в початковій школі (Драгоманов, 1991: 205–221, 477).

Тут, на нашу думку, слід звернути увагу ще на один інститут освіти, виховання, сприяння розвитку позитивних рис особистості, важливий для М. Костомарова – церкву. Невідповідність мови її проповіді, засобу комунікації, мові народу вела, підкреслював М. Костомаров, до поширення штунди на півдні України, котре не дивлячись на заборони Св. Синоду вже в кінці 1860 рр. намагалось користуватися українським перекладом Св. Письма, створеним в Галичині (Костомаров, 1994: 333; ІР НБУВ. Ф. 22. Спр. 172. 1 арк.).

Підставою виходу обмежень Емського указу 1876 р. визнають не тільки планомірну антиукраїнську діяльність царського уряду, а й сукупність інтриг, образ та конфліктів місцевого (київського) походження, коли одна з сторін (М. В. Юзефович) втративши вплив на Південно-Західний відділ Російського географічного товариства звернулась з наклепом до тодішнього міністра внутріш-

ніх справ, після чого українство було піддано черговим нагінкам (Єгоров, 2007: 13; Шандра, 2015: 15–17). Дія заборонних заходів продовжувалась до кінця 1881 р., коли було надано дозвіл ставити українські п'єси (хоч і з дозволу адміністрації) видавати українські пісні та оповідання (В. Л. Смілянська, 1991: 5–37). Тоді ж з'являється низка публіцистичних виступів М. Костомарова де головною темою було обстоювання освітньої справи в середовищі українців. Російська мова, поширюючись серед простолюду, на думку М. Костомарова з одного боку давно йде поряд з поширенням просвіти. Водночас, вона у церковній проповіді стає джерелом нерозуміння, сприяє закріпленню язичеських пережитків (Костомаров, 1928: 281–289; Костомаров, 1994: 333, 345, 349).

Остання тема, котра турбувала М. Костомарова – тема просвіти молоді, виховання пов'язана зі спрямуванням діяльності церкви, як і тема освіти виховання в історичних дослідженнях та практичних освітніх заходах. В час студентських заворушень на початку 1860-х рр., коли історик викладав в Санкт-Петербурзькому університеті, він був засмучений тим безладом, що був в цьому університеті у зв'язку з виступами студентів (Міаковський, 1925: 67). В той час дійшло до того, що вчений (професор) котрий дотримується наукової суворості у своїх викладах, не йде до публіки, має бути облитий брудом (Абрамович, 1926: 82).

У листі до видавця А. Краєвського М. Костомаров пропонував спосіб боротьби з відразою до навчання та отримання знань серед молоді – стимулювати наданням дворянства тим, хто успішно закінчить відповідний учбовий заклад та отримує вчену ступінь (ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 14671. 5 арк.; Єгоров, 2007: 13; Гончар, 2002: 230). Проте, поширювався прогресивний матеріалізм, котрий бажав представити християнство, особливо православ'я, бездарним, дурним. Люди, що це сповідували, на думку М. Костомарова, були безбожниками та матеріалістами. Безвір'я, підкреслював М. Костомаров, – «це ворог що підважує благочестя». Ця тема була у літературних творах М. Костомарова, де відображено минуле українського та інших народів, будувалася на архівних матеріалах. М. Костомаров перед викладом художнього твору зазначав, що метою теми було «зобразити риси моральних настанов, понять, побуту XVII ст.».

Так, на думку М. Костомарова (Сорок років. Народна малоросійська легенда» (1876). за втрату віри в Бога людина платить не стражданнями, а саме отриманням земних благ і багатств. Сам же М. Костомаров відзначав тут згубність атеїзму та матеріалізму, котрий ширився серед малоосвіче-

ного простолюду. Матеріалізм, на думку М. Костомарова, притягав своєю легкістю і доступністю для людей небагатой духовної культури (Єгоров, 2007: 13).

Відзначимо, що час 70 рр. XIX ст. позначився в історичних розвідках вченого новим напрямком – змалюванням минувшини через призму історичних особистостей України та Росії. Ця збірка творів підтверджувала важливість просвітніх, виховних критеріїв у визначенні тієї чи іншої доби, діяльності історичної постаті для М. Костомарова, котрий вдався, на нашу думку, до наступного критерію оцінки діяльності особи – впливу його дій на життя, перетворення (покращення) буття простолюду. Відсутність таких змін, для М. Костомарова – «вирик» про малу цінність чергового царствування чи правління.

Так, на думку М. Костомарова, кн. А. Боголюбський тільки й використовував в своїх цілях дикі, протигромадські риси суспільства, а підпорядкування монголам в часи правління кн. О. Невського, було спричинене вченням православних пастирів про терпіння від усяких несправедливостей (Єгоров, 2007: 14). Цар Іван (III), об'єднувач Московської держави, нічого не зробив для поширення хоч би знань серед простого народу, поширював варварські страти. А цар Івану IV Грозний завів опричнину котра стимулювала свавілля, здириства і розпусту. За часів царя Михайла Романова розповсюдилось пияцтво, що шкідливо впливало на господарство, ставало причиною голоду. Це продовжувалось у часи правління російських імператорів XVIII ст.

На думку вченого істотно відрізнявся від князів Північної Русі, визначний князь Галицько-Волинського князівства –Данило Галицький оскільки був близький «до європейських понять», що напевне, за логікою автора відбилося на способі правління та долі народу в Галицько-Волинському князівстві. Звертаючись до пізнішої доби вчений звернув увагу до постаті української історії – кн. К. Острожського, його діяльності в той час коли унія перетворилась на денаціоналізацію української шляхти, що переходила на католицтво, а також навернення простолюду на унію – «віру для хлопів». Нездатним виконати волю мас, а отже, змінити їх становище, виявився й Богдан Хмельницький.

На нашу думку, у вченого протиставленням особам світської історії, стали життєписи церковних просвітників. Серед них – життєпис одного з засновників Києво-Печерського монастиря – Феодосія Печерського, що був провідників християнства з його «благим впливом», П. Могили, котрий

своєю діяльністю у першій половині XVII – створенням «Требника» підняв православну церкву в Україні, а створенням освітніх установ, зробив кроки для звільнення народу з язичництва. Це здійснили просвітники Московщини другої половини XVII ст. – Єпіфаній Славинецький та Семіон Полоцький шляхом друку «Службника», «Часослова» та спробами створити перший переклад Біблії. Їхня діяльність на думку М. Костомарова, здійснила поштовх до культурної, духовної зміни людей та наразилась на спротив «московських книжних людей» (Єгоров, 2007: 14).

В останньому знаному творі М. Костомарова – «Мазепа» (1882 р.) історик наголосив, що причинами складних відносин Гетьманщини та Московщини початку XVIII ст. було перебування московського війська на Лівобережній Україні, знущання великоросійських офіцерів з козаків під час робіт на зведенні Київської фортеці, Санкт-Петербургу. Ці факти, на думку М. Костомарова, могли дати основу для підтримки запорожців, що перейшли з Мазепою на бік Карла XII. Але мало доброго зробив для народу Іван Мазепа, котрий тільки діяв обманом на користь старшини, вважався народом у спілці з польськими панами. При написанні цієї роботи М. Костомаров зіткнувся з тим що у джерелах, з цієї теми було мало відвертості, брехня про сімейне, внутрішнє життя (моральний поступ) в Малоросії (ІР НБУВ. Ф. 10. Спр. 17957. 1 арк.; Єгоров, 2007: 15; Житецький, 1927: 101). М. Костомаров не знаходив в джерелах цінність котрих визнавав ознаки й характеристики духовного, культурного рівня життя тогочасного суспільства, що було об'єктом його зацікавлень.

Слід зазначити, що попри вже згадане захоплення читачів історичними творами М. Костомарова, на відміну від етнографічних, тому й був відповідний інтерес видавців до останніх творів М. Костомарова (ІР НБУВ. Ф. 22. Спр. 325. 1 арк.; Верзилов, 1928: 82–83).

Важливе місце у творчості М. Костомарова мала історико – художня спадщина М. Костомарова, як засіб відображення культури та рівня розвитку суспільних відносин минувшини, була повчальною для широкого читача. Ці доступні твори й містили елементи виховних заходів історика, доступних М. Костомарову, зважаючи на його художній хист у викладі історичних подій.

В літературних творах котрі зображали минувшини Московщини також головною темою були жорстокість, дикість, невігластво зваблення героїв темними силами де уособлення темних сил, злочин виправдовується тим, що людина хоче стати багатшою, а можливості для цього у неї немає, а також

культурний рівень тогочасної дворянської верхівки та холопства в котрому зберігалася наявність язических практик. Водночас, головний герой міг діяти як істинний християнин – прощає усі кривди своїм господарям перед смертю, Подібним зміст був і у творі «Чернігівка» (1881) де зображено народний побут України та Московщини другої половини XVII ст. (Єгоров, 2007: 16–17).

Висновки. Стриженеве поняття та основа історичної концепції історика була освіта, освічена та культурна людина. Саме з розвитком освіченості, рівня знань, культури у людини, народу у М. Костомарова, на нашу думку, пов'язане поняття поступу. Останній, розумівся як зміна культурного змісту життя людини отже особливість історії у М. Костомарова полягає в тому, що вона у історика

«коротка», через відсутність поступу людини, коли характерні риси народу зберігаються протягом століть, а зовнішні ознаки життя – одяг, побут, змінюються. Оскільки у М. Костомарова таким чином визначено рух історії, абсолютно природним є й механізм поступу – просвіта народу, інтелектуальний поступ людини. Освітні заходи були в центрі уваги, діяльності М. Костомарова й у виданні освітніх українських книжок, зборах коштів на видання книг на початку 60 рр. XIX ст. Отже, історик був здійснювачем історії через освітні заходи, та історичні, історико-літературні твори у формі моральних настанов. Тому М. Костомаров був активним перетворювачем дійсності, котрий користувався доступними засобами для зміни життя, а отже історії (Єгоров, 2007: 17).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамович Д. Переписка М. Костомарова з графинею А.Д. Блудовою. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1926 Кн. 5. С. 80-90.
2. Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 140 с.
3. Верзилов А. В. Антонович і М. Костомаров : 3 споми́нів. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1928. Кн. 6. С. 82-83.
4. Возняк М. Листування М. Костомарова з О. Кониським. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925 Кн. 3. С. 72-77.
5. Гермайзе О. М. Костомаров у світлі автобіографії. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925 Кн. 3. С. 79-87.
6. Гончар О. У пошуках істини (з епістолярної спадщини М. Костомарова). *Історіографічні дослідження в Україні*. 2002, Вип. 11. С. 202-239.
7. Грушевський О.С. З настроїв та думок Кирило-Мефодіївців. *Україна*, 1914, № 1 С. 71-76.
8. Гуревич З. Молода Україна. До 80 роковин Кирило-Мефодіївського товариства. Харків: Держ. вид. України 1928. 120 с.
9. Драгоманов М.П. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М.П. Вибране*. К.: «Либідь», 1991. С. 461-558.
10. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства 1863-1872. *Драгоманов М.П. Вибране*. К.: «Либідь», 1991. С. 204-233.
11. Єгоров В.В. До питання про історіографічну концепцію М.І. Костомарова. *Південний Архів. Історичні науки*. 2007. Вип. 24. С. 8-20.
12. Житецький Г. Листування М.І. Костомарова з харківськими громадянами про видання народних книжок. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 3. С. 69-72.
13. Житецький Г. Листування М.І. Костомарова і О.М. Лазаревського. 1877-1882 рр. *Україна науковий двохмісячник українознавства*. 1927. Кн. 4. С. 98-104.
14. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. І., Спр. 88, 85 арк.
15. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. Х., Спр. 14671, 5 арк.
16. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. Х., Спр. 17957, 1 арк.
17. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. 22., Спр. 325, 1 арк.
18. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. 22., Спр. 172, 1 арк.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. 22., Спр. 97, 1 арк.
20. Історична спадщина у світлі сучасних досліджень : Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський К. НАН України, Інститут історії України 1995. 190 с.
21. Крип'якевич І.П. Археографічні праці М.І. Костомарова. *Записки НТШ*. 1918. Т. 126-127. С. 105-140.
22. Міяковський В.М. Костомаров у Рівному Листи І.М. Сементовському. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1924. Кн. 3. С. 28-66.
23. Міяковський В.М. Костомаров в Петербурзькій громаді. *Україна: науковий двохмісячник українознавства*. 1925. Кн. 3. С. 66-68.
24. Костомаров М.І. Лист до редакторів часопису «Слов'янська зоря» Ливчака і Климковича. *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова* К.: ДВУ, 1928. С. 216-219.
25. Науково-публіцистичні і полемічні писання М.І. Костомарова К.: ДВУ, 1928. 316 с.
26. Костомаров М.І. Слов'янська міфологія. К.: «Либідь», 1994. 384 с.

27. Пінчук Ю.А. М.І. Костомаров і його історіографічна концепція. *Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський*. К.: НАН України, Інститут історії України 1995. С. 94-107.
28. Полухін Л.К. Формування історичних поглядів М.І. Костомарова. До критики буржуазно-поміщицької історіографії на Україні. К.: Вид. АН УРСР, 1959. 128 с.
29. Смілянська В.Л. Літературна творчість М. Костомарова. *Костомаров М.І. Твори в двох томах*. К.: «Дніпро», 1991. С. 5-37.
30. Харченко В.В. Три кроки в бік у правильному напрямі (Рец. На книгу Ващенко В.В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) Дніпропетровськ 1998 с. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник* Дніпропетровськ: Д.Н.У. 2001. Вип. 2. С. 647-668.
31. Шандра В. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів*. К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. С. VII–XXXVII.
32. Ясь О. Світ романтичних інтерпретацій (М.Максимович, М.Костомаров, М.Куліш) *Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.)*: Монографія: У 2 ч. К.: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. С. 186-208.

REFERENCES

1. Abramovych D. (1926) Perepyska M. Kostomarov z hrafyneiu A.D. Bludova [Correspondence between M. Kostomarov and Countess A. D. Bludova.]. *Ukraina : naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, Kyiv, 5. 80-90. [in Ukrainian].
2. Vashchenko V.V (1998). Lektsii z istorii ukrainskoi istorychnoi nauky druhoi pollovyny XIX – pochatku XX st. (M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych, M.S. Hrushevskiy) [Lectures on the history of Ukrainian historical science in the second half of the XIX th – early XXth centuries (M.I. Kostomarov, V.B. Antonovich, M.S. Hrushevsky)] Dnipropetrovsk: DDU 140 p. [in Ukrainian].
3. Verzylov A. (1928) V.Antonovych i M.Kostomarov :Z spomyniv. [From memories.] *Ukraina : naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*. Kyiv, 6.72-77. [in Ukrainian].
4. Vozniak M. (1925)Lystuvannia M. Kostomarov z O.Konyskym [Correspondence between M. Kostomarov and O. Konysky]. *Ukraina : naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, Kyiv, 3. 72-77. [in Ukrainian].
5. Hermaize O.(1925) M. Kostomarov u svitli avtobiohrafii [Kostomarov in the light of his autobiography]. *Ukraina : naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, Kyiv, 3. 79-87. [in Ukrainian].
6. Honchar O. (2002) U poshukakh istyny (z epistoliarnoi spadshchyny M.Kostomarov). [In Search of Truth (from the epistolary heritage of M. Kostomarov).] *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 11. 202-239. [in Ukrainian].
7. Hrushevskiy O.S. (1914) Z nastroiv ta dumok Kyrylo-Mefodiivtsiv [On the Moods and Thoughts of the Cyril and Methodius Society]. *Ukraina*, 1. 71-76. [in Ukrainian].
8. Hurevych Z. (1928) Moloda Ukraina. Do 80 rokovyn Kyrylo-Mefodiievskoho tovarystva. [Young Ukraine. On the 80th Anniversary of the Cyril and Methodius Society] KharkivDerzh. vyd. Ukrainy. 120 p. [in Ukrainian].
9. Drahomanov M.P. (1991)Antrakt z istorii ukrainofilstva 1863-1872 [Interlude from the History of Ukrainian Nationalism], 1863–1872. Drahomanov M.P. Vybrane Kyiv.: «Lybid», 204–233. [in Ukrainian].
10. Drahomanov M.P.(1991) Chudatski dumky pro ukrainsku natsionalnu spravu. [Strange Thoughts on the Ukrainian National Cause] Drahomanov M.P. Vybrane. Kyiv.: «Lybid», 461–558) [in Ukrainian].
11. Yegorov, V.V. Do pytannia pro istoriografichnu kontseptsiiu M.I. Kostomarov. [On the question of M.I. Kostomarov's historiographical concept] *Pivdennyi Arkhiv. Istorychni nauky*, 2007, 24. 8–20. [in Ukrainian].
12. Zhytetskyi I. (1925) Lystuvannia z kharkivskymy hromadianamy pro vydannia narodnykh knyzhok[Correspondence with Kharkiv citizens about the publication of folk books] *Ukraina : naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, Kyiv, 3. 69-72. [in Ukrainian].
13. Zhytetskyi I. (1927) H.Lystuvannia M.I.Kostomarov i O.M. Lazarevskoho. 1877-1882 rr. [Correspondence between M.I. Kostomarov and O.M. Lazarevsky. 1877-1882] *Ukraina : naukovi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva*, Kyiv, 4. 98-104. [in Ukrainian].
14. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. 1., Sp. 88, 85 p.
15. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. 10., Sp. 17957, 1 p.
16. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. 10., Sp. 14671, 5 p.
17. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. 22., Sp. 325, 1 p.
18. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. 22., Sp. 172, 1 p.
19. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im. V.I. Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. 22., Sp. 97, 1 p.
20. Istorychna spadshchyna u svitli suchasnykh doslidzhen :Velychko, Markovych, Markevych, Kostomarov, Yavorskyi (1995) [Historical heritage in the light of contemporary research: Velychko, Markovich, Markevich, Kostomarov, Yavorskyi] K. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy National Academy of Sciences of Ukraine. 116-180 [in Ukrainian].

21. Krypiakievych I.P. (1918) Arkheohrafichni pratsi M.I.Kostomarova [Archaeographic Works of M.I. Kostomarov]. Zapysky NTSh, 126-127. 105-140 [in Ukrainian].
22. Miiakovskiy V. (1924) M. Kostomarov u Rivnomu Lysty I.M.Sementovskomu [M. Kostomarov in Rivne Letters to I.M. Sementovsky]. Ukraina : naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva. Kyiv, 6. 28-66. [in Ukrainian].
23. Miiakovskiy V. (1925) M.Kostomarov v Peterburzkii hromadi. [M. Kostomarov in the St. Petersburg community] Ukraina : naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva. Kyiv, 3. 66-68. [in Ukrainian].
24. Kostomarov M.I. (1928) Lyst do redaktoriv chasopysu «Slovianska zoria» Lyvchaka i Klymkovycha. [Letter to the editors of the journal Slavyanska Zorya, Lyvchak and Klymkovich]. Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia M.Kostomarova. K.D.VU, 216-219 [in Ukrainian].
25. Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia M.I. Kosomarov(1928) [Scientific, journalistic, and polemical writings of M.I. Kostomarov] K.D.V.U., 316 p. [in Ukrainian].
26. Kostomarov M.I. (1994) Slovianska mifolohiia. [Slavic Mythology]. Kyiv: «Lybid», 384 p. [in Ukrainian].
27. Pinchuk Yu.A. (1995) M.I. Kostomarov i yoho istoriografichna kontseptsiiia [M.I. Kostomarov and his historiographical concept]. Istorychna spadshchyna u svitli suchasnykh doslidzhen :Velychko, Markovych, Markevych, Kostomarov, Yavorskyi K. NAN Ukrainy, Instytut istorii Ukrainy. 94-107 [in Ukrainian].
28. Polukhin, L.K. (1959) Formuvannia istorychnykh pohliadiv M.I. Kostomarova. Do krytyky burzhuaizno-pomishchyskoi istoriografii na Ukraini. [The Formation of M.I. Kostomarov's Historical Views. Towards a Critique of Bourgeois-Landlord Historiography in Ukraine.] Kyiv: Published by the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR. 128 p. [in Ukrainian].
29. Smilianska V.L. (1991) Literaturna tvorchist M.Kostomarov. [Literary works of M. Kostomarov]. Kostomarov M.I. Tvory v dvukh tomakh. K: «Dnipro», 5-37 [in Ukrainian].
30. Kharchenko V.V. (2001) Try kroky v bik u pravylnomu napriami (Rets. Na knyhu Vashchenko V.V. Lektsii z istorii ukrainskoi istorychnoi nauky druhoi polovyny 19 – pochatku 20 st. (M.I. Kostomarov, V.B. Antonovych, M.S. Hrushevskiy) [Three steps in the right direction (Review of the book by Vashchenko V.V. Lectures on the history of Ukrainian historical science in the second half of the XIX th – early XXth centuries (M.I. Kostomarov, V.B. Antonovich, M.S. Hrushevsky))] Dnipropetrovsk 1998. Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichniy zbirnyk, Dnipropetrovsk: Dnipro National University, 2. 647-668. [in Ukrainian].
31. Shandra V. (2015) Mova yak zasib formuvannia natsionalnoi identychnosti. [Language as a Means of Forming National Identity]. Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: sprobа derzhavnogo rehuliuвання (1847–1914). Zbirnyk dokumentiv i materialiv K.: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. VII – XXXVII. [in Ukrainian].
32. Yas O. (2014) Svit romantychnykh interpretatsii (M.Maksymovych, M.Kostomarov, M.Kulish). [The World of Romantic Interpretations (M. Maksymovych, M. Kostomarov, M. Kulish)] Istoryk i styl. Vyznachni postati ukrainskoho istoriypysannia u svitli kulturnykh epokh (pochatok XIX – 80-ti roky XX st.): Monohrafiia: U 2 ch. K.: NAN Ukrainy. In-t istorii Ukrainy, 1. 186-208. [in Ukrainian].

Дата першого надходження рукопису до видання: 28.09.2025
 Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 29.10.2025
 Дата публікації: 24.11.2025